

РОЗДІЛ 1

МОДЕРНІЗАЦІЙНО-ТРАНСФОРМАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ І ПРАКТИКИ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

1.1. Концепція «третьої хвилі» демократизації і пострадянський простір

Докорінні зміни на євразійському континенті кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., пов'язані з розпадом СРСР, системи Варшавського договору та Ради Економічної Взаємодопомоги, призвели до зміни геополітичної ситуації у світі. Біполярність як детермінанта світового політичного процесу попередньої історично доби відійшла у минуле. На теренах колишнього СРСР утворилися нові суверенні держави, які заявили про своє бажання розбудувати демократію та будувати ринкову економіку. Зовнішньополітичні орієнтири і пріоритети деяких з них діаметрально змінилися, в них відбулися кардинальні політичні, економічні перетворення. Ці процеси спричинили закономірний інтерес науковців до змісту і характеру трансформаційних процесів на посткомуністичному просторі.

Перетворення у посткомуністичних країнах тлумачаться й оцінюються по-різному. Вміщуючи їх у контекст загальносвітового розвитку, чимало дослідників здебільшого розглядають їх як «третю хвилю демократизації», яка розпочалася у 1970-х рр. з країн Південної Європи, згодом Латинської Америки, а з кінця 1980-х рр. перекинулася на країни соціалістичного табору¹. У політичній науці оформилася субдисципліна «транзитологія», яка обґрунтовує процес переходу від авторитарних, тоталітарних режимів до демократичних засобів і способів управління. Її основоположником вважають Д. Растоу², який ще у 1970 р. описав способи переходу до демократії у Західній Європі та Північній Америці.

¹ Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – М., 2003. – 386 с.

² Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1995. – № 5. – С. 5–15; Rustow D. A. Transition to Democracy – Toward a Dynamic Model // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2. – № 3. – P. 337–363.

Найбільш концептуальні праці, присвячені політичному транзиту, належать Г. О'Доннеллу, Ф. Шміттеру та Л. Вайтхеду, які 1986 р. видали серію книг «Переходи від авторитарного правління». Окремі томи цієї серії було присвячено аналізу транзитивних процесів у країнах Південної Європи та Латинської Америки, а також порівнянню їхніх наслідків і перспектив. Основні висновки цього дослідження узагальнено у заключній книзі серії: «Переходи від авторитарного правління. Спроба висновків стосовно нестійких демократій»³. На початку 1990-х рр. побачили світ праці С. Гантінгтона «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття» і А. Пшеворського «Демократія і ринок. Політичні та економічні реформи у Південній Європі та Латинській Америці»⁴, у яких описано світові практики переходу до демократії, нагромаджені на той час, виокремлено фактори, що впливають на транзитивний процес, розроблено причинні та динамічні моделі переходу.

Загалом транзитологічна парадигма робить акцент не на об'єктивних умовах і передумовах демократії, а на діяльності політичних акторів, перш за все, на стратегічному виборі і діях політичних еліт. З огляду на це політичні транзити на посткомуністичному просторі трактуються як подвійний перехід (А. Пшеворськи), супроводжуваний змінами політичного режиму та переходом від планової до ринкової економіки. В інтерпретації К. Оффе зміни, про які йдеться, це – «потрійний перехід»: 1) перехід до політичної демократії, 2) перехід до ринкової економіки, 3) перехід до національної державності. Вирішення останньої проблеми відіграє ключову роль у перебігу усього процесу посткомуністичних перетворень⁵.

Натомість британський вчений українського походження Т. Кузьо у статті «Перехід у посткомуністичних державах: потрійний чи четвертий?» звернув увагу на те, що швидкий розрив з минулим став можливим лише у регіонах з міцною національною ідентичністю (держави Балтії, Західна Україна, Польща). Там, де національна ідентичність слабка (Східна Україна, Білорусь, Середня Азія), процес перетворень йде кволо. Слабка національна ідентичність веде до слабого громадянського суспільства, і тому негативно впливає на процес демократизації. Виходячи із цього Т. Кузьо зробив висновок про те, що трансформації «постюгославських та пострадянських держав», здійснюватимуться через «четвертий перехід»: 1) перехід до демократії;

³ Transition from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives / Ed. by G. O'Donnell, Ph. C. Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore (MD), L., 1986. – 190 p.

⁴ Хантінгтон С. Указ. соч.; Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. – М., 2000. – 320 с.

⁵ Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe // Social Research. – 1991. – Vol. 58. – № 4. – P. 854–892.

2) перехід до ринкової економіки; 3) перехід до національної державності; 4) перехід до громадянської нації»⁶.

Політичні транзити у різних країнах відбувається з різною швидкістю. Це зумовлено ендогенними та екзогенними факторами, які спричинили появу двох методологічних підходів у транзитології: структурного та процедурного. Представники першого з них відносять до основних факторів, які впливають на транзитивні процеси, державу та націю, які створюють соціальні, економічні, культурні та ціннісні умови і передумови демократії. До ключових передумов переходу структуралісти зараховують: національну ідентичність; високий рівень економічного розвитку; масове поширення демократичних культурних норм і цінностей, довіру до політичних інститутів тощо. Прихильники процедурного («волонтаристського») підходу вважають, що «соціальні, економічні, культурні та інші фактори не в змозі ані пояснити, ані передбачити, хто конкретно, які політичні сили і актори у певній ситуації будуть відстоювати недемократичний статус-кво або боротися за його повалення. Процедурний підхід до аналізу політичних транзитів базується на стратегіях і практиках політичних акторів інституціонального, інфраструктурного та особистісного рівнів. Досягненням цього підходу є виявлення взаємозв'язків між характером взаємодії акторів різних рівнів і формою демократичного транзиту. Найбільш сприятливі для становлення демократії результати досягаються в умовах певного консенсусу між конфліктуючими і конкуруючими сторонами»⁷.

Серед досліджень, присвячених проблемам політичного транзиту, окремо слід виділити ті, в яких зроблено спробу застосування комплексного, синтезованого методологічного підходу (насамперед, на основі поєднання принципів модернізації, системного політичного аналізу, компаративістики). Системна теорія вивчає проблеми досягнення політичною системою стабільності на основі взаємозалежності всіх її елементів. Це дозволяє комплексно поглянути на векторність та на стадії політичного транзиту.

Сьогодні поняття «демократичного транзиту» значно потіснило поняття «переходу до демократії», яке часто вживалося у наукових дослідженнях 1970–1980-х рр. На відміну від «переходу до демократії», поняття «демократичний транзит» містить у собі додатковий зміст: результати транзиту в чистому вигляді є непередбачуваними

⁶ Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple // Politics. – 2001. – Vol. 21. – № 3. – P. 168–177; Кузьо Т. Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? // Ойкумена. – 2005. – № 3. – С. 169–181.

⁷ Колесник Ю. М. Сучасні теоретичні підходи до аналізу політичного транзиту // Актуальні проблеми політики. – 2015. – Вип. 55. – С. 233–239.

і можуть не відповідати початковій меті. Таким чином, більш широке у змістовному і більш нейтральне у ціннісному розумінні поняття «демократичний транзит» краще відображає розмаїття обставин, особливостей та поліваріантність кінцевих форм суспільних трансформацій. Враховуючи хвилеподібне наростання демократії, транзитологи стверджували, що ніхто не може з упевненістю прогнозувати, якими будуть наслідки переходу у кожному конкретному суспільстві.

Посткомуністичні трансформації не узгоджуються з усталеними у класичній транзитології уявленнями про характер і розвиток перехідних процесів. Це зумовило кризу транзитології. Вироблені, в основному, на матеріалі процесів демократизації країн Південної Європи та Латинської Америки теоретико-методологічні засади транзитології не підходили для посткомуністичних суспільств.

Суть дискусій транзитологів детально описав вітчизняний фахівець з демократичних транзитів О. Романюк. Зокрема, він зазначав, що дискутуючи з Ф. Шмітером та Т. Карл, які відстоювали придатність транзитологічної парадигми для посткомуністичних суспільств⁸, В. Банс зауважила, що за багатьма ознаками демократизація комуністичних держав є незрівнянною з демократизацією в інших частинах світу через унікальність впливу комунізму на політичну систему, економіку та суспільство⁹. Відтак, посткомуністичні трансформації поставили під сумнів усталену в транзитології схему закономірних етапів переходу до демократії. Є. Мачкув основну проблему бачив у тому, що більшість комуністичних країн не пройшло через етап лібералізації, вона – лібералізація – здійснювалася у них вже після падіння комуністичних режимів, паралельно з творенням демократичного механізму політичної влади¹⁰. К. фон Бойме відмітив, що трьохетапна схема переходів до демократії спрацювала тільки у Польщі та Угорщині¹¹. Прийнятність трьохетапної схеми для нових переходів (у тому числі посткомуністичних) заперечив також Т. Карозерс¹². Криза транзитології поставила під сумнів здатність цього підходу пояснити посткомуністичні трансформації.

Невідповідність транзитологічної парадигми реаліям посткомуністичних трансформацій стала очевидною вже на початку 2000-х рр.

⁸ O'Donnell G., Schmitter P. C. *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. – Baltimore (MD), L., 1986. – 81 p.

⁹ Bunce V. *Should Transistologists Be Grounded?* // *Slavic Review*. – 1995. – Vol.54. – № 1. – P. 111–127.

¹⁰ Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // *Полис*. – 2000. – № 4. – С. 38–59.

¹¹ Цит. за: Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія. – Х., 2011. – 375 с.

¹² Карозерс Т. Конец парадигмы транзита // *Политическая наука*. – 2003. – № 2. – С. 48–60.

Проаналізувавши на основі процедурного підходу політичні переходи у посткомуністичному світі, М. Макфол дійшов висновку, що посткомуністичні трансформації одночасно демонструють як переходи до демократії, так і переходи до автократії, які дослідник охарактеризував як зміну режиму «з диктатури на диктатуру». Такий перехід виявився на пострадянському просторі домінуючим. Більшість посткомуністичних держав «непомітно перетворилися на різноманітні диктатури або неконсолідовані «транзитивні режими». Відмітивши революційний характер демократичних трансформацій у посткомуністичних країнах, дослідник звернув особливу увагу на те, що посткомуністичні трансформації спростували уявлення про обов'язкові процедури переходів до демократії. Якщо у країнах Латинської Америки і Південної Європи демократичний транзит відбувався через пакти (між прибічниками м'якої лінії всередині старої еліти та поміркованими представниками опозиції, то у посткомуністичному світі таких пактів укладено не було або ж вони мали тимчасовий характер, і за таких умов не відбулося інституціоналізації демократії. Такий різновид транзиту М. Макфол назвав «неузгодженим», отже, більш конфліктним, зазначивши, що у посткомуністичних країнах демократія встановлювалася тоді, коли в момент переходу перевага сил була на боці демократичної опозиції. Якщо перевагу мала стара комуністична еліта, виникала нова форма авторитарного режиму. Наслідком рівноваги сил «була у кращому випадку часткова, нестабільна демократія, у гіршому – громадянська війна»¹³.

Найбільш категорично висловився із цього приводу російський політолог Б. Капустін, який проголосив про «кінець транзитології», поставивши під сумнів не тільки її теоретико-методологічні засади, а й ліберально-демократичні ціннісні орієнтації, покладені у підґрунтя її парадигми, і загалом ідею прогресивного розвитку¹⁴. Інший російський політолог А. Мельвіль не вважав «кінець парадигми транзиту... кінцем транзитології». Саме з його подачі було поглиблено ідею пострадянських транзитів: їх почали розглядати як «будь-який за формою та змістом процес переходу від попереднього, недемократичного стану до іншого»¹⁵.

Наразі транзитологічні теорії істотно диференціювалися, пострадянський простір вивчається у контексті недемократичних політич-

¹³ McFaul, M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World // World Politics. – 2002. – Vol. 54. – № 2. – P. 212–244.

¹⁴ Капустин Б. Г. Конец «транзитологии»? (О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия) // Полис. – 2001. – № 4. – С. 6–26.

¹⁵ Мельвиль А. Ю., Стукал Д. К., Миронюк М. Г. Факторы режимных трансформаций и типы государственной состоятельности в посткоммунистических странах: препринт WP14/2011/04 (ч. 1). – М., 2011. – 52 с.

них режимів або країн з так званими «примітивними політичними системами», тобто таких, які не мають чіткої ієрархії влади, суспільних прошарків, артикульованих інтересів політичних сил. Серед найбільш вагомих дослідників-транзитологів прийнято згадувати таких, як: В. Банс¹⁶, Т. Карозерс¹⁷, Г. Вайнштейн¹⁸, І. Вукович¹⁹, С. Гантінгтон²⁰, О. Крисенко і Г. Кліпкова²¹, Т. Кузьо²², Т. Карл і Ф. Шміттер²³, А. Мельвіль²⁴, М. Петров та М. Ліпман²⁵, К. Поланьї²⁶, О. Романюк²⁷, О. Фісун²⁸, Г. Хейл²⁹, К. Хелд³⁰, Л. Шевцова³¹ та ін.

Дослідження політичних транзитів у пострадянських країнах зрештою призвели до подолання євроцентризму, визнання як самоцінних незахідних цивілізацій, врахуванні цивілізаційної культури

¹⁶ Bunce V. Op. cit.; Bunce V., Wolchik S. Mixed Regimes in Postcommunist Eurasia: Tipping Democratic and Tipping Authoritarian. SSDD Working Paper Series (WP 1/2008). – P.1–28.; Банс В. Национальная идея: имперские наследия и посткоммунистические траектории в Восточной Европе // Ойкумена. – 2010. – № 7. – С. 191–220.

¹⁷ Карозерс Т. Указ. соч.

¹⁸ Вайнштейн Г. Посткоммунистическое развитие глазами западной политологии // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 8. – С. 139–148; № 9. – С. 144–154.

¹⁹ Vukovic I. Book Review: «Rebuilding Leviathan: Party Competition and State Exploitation in Post-Communist Democracies» by Anna Grzymala-Busse // Studies of Transition States and Societies. – 2012. – Vol. 2 / Issue 2. – P.98–101.

²⁰ Хантингтон С. Указ. соч.; Его же. Политический порядок в меняющихся обществах. – М., 2004. – 480 с.

²¹ Krysenko O., Klipkova H. Institution Building in the Postsoviet States in Terms of Inverse Political Transformation Analysis // European Journal of Law and Political Science. – 2016. – № 2. – P.23–29.

²² Kuzio T. Op. cit.

²³ Карл Т. Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6–27.

²⁴ Мельвиль А. Ю., Стукал Д. К., Миронюк М. Г. Указ. соч.

²⁵ Krysenko O., Klipkova H. Institution Building in the Postsoviet States in Terms of Inverse Political Transformation Analysis // European Journal of Law and Political Science. – 2016. – № 2. – P.23–29.

²⁶ Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с англ. – СПб., 2002. – 320 с.

²⁷ Романюк О. І. Зазнач. твір.

²⁸ Фісун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.; Его же. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация // Политическая концептология. – 2010. – № 4. – С. 158–187; Его же. Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация // Ойкумена. – 2004. – № 2. – С. 130–140.

²⁹ Hale H. E. 25 Years After the USSR: What's Gone Wrong? // Journal of Democracy. – 2016. – Vol. 27. – № 3. – P. 24–35; Idem. Correlates of clientelism: politicized ethnicity, and postcommunist transition // Patrons, Clients, and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition / Kitschelt H. and Wilkinson S., eds. – Cambridge, UK, 2007. – P. 227–250; Idem. Why Not Parties in Russia? – Cambridge University Press, 2007. – P. 147–166; Idem. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in PostSoviet Eurasia // World Politics. – 2005. – Vol. 58. – № 1. – P. 33–65.

³⁰ Хелд Д., МакГрю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Пер. з англ. – К., 2003. – 584 с.

³¹ Shevtsova L. The Authoritarian Resurgence. Forward to the Past in Russia Lilia Shevtsova // Journal of Democracy. – 2015. – Vol. 26. – № 2. – P. 22–36.

окремих соціумів. Проведені дослідження однозначно довели неможливість механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу. Трансформаційні процеси у країнах ЦСЄ, СНД і Балтії, крім того, викликали появу великої кількості робіт дискусійного характеру, які стосуються способів переходу до демократії, створення оптимальних для країн «молодої демократії» політичних структур і політичних інститутів.

Політичні трансформації у колишніх соціалістичних країнах виділяються у так звану «посткомуністичну модель модернізації», де реформування здійснюються за плюралістичною схемою. Модернізаційні перетворення у країнах ЦСЄ, СНД, Балтії мають неорганічний характер, відбуваються цілеспрямовано, завдяки вольовим зусиллям правлячих еліт або тиску з боку інституцій громадянського суспільства (у Польщі – «Солідарності», в Україні – Народного Руху, у Литві – «Саюдісу», у Латвії, Естонії, Молдові, Білорусі, Узбекистані – народних фронтів).

Відповідно до визначення вихідного пункту посткомуністичних трансформацій як тоталітарної системи та визнання бажаним кінцевим пунктом ліберальної консолідованої демократії О. Романюк виокремив такі теоретичні моделі їхнього перебігу. Модель «прямого переходу» – після падіння тоталітарного режиму країна безпосередньо переходить до демократії, яка швидко набуває ліберальної якості та консолідується (Естонія, Латвія та Литва). «Двофазова» модель – відбувається перехід від тоталітарного режиму до авторитарного, а потім через певний проміжок часу авторитарний режим трансформується у демократію (Сербія та Чорногорія). Модель «зворотного розвитку» – країна спочатку позбавляється старого тоталітарного режиму, але потім поступово починає повертатися до попереднього системного стану (Росія, Казахстан, Азербайджан, Таджикистан, Узбекистан, Білорусь, Туркменістан). Існує й «циклічна» модель, у рамках якої країна після звільнення від тоталітарного режиму тривалий час не може вирішити проблему подальшого політичного розвитку, внаслідок чого в ній відбуваються періодичні коливання між демократією та авторитаризмом (Вірменія, Грузія, Киргизстан, Молдова, Україна)³².

Пострадянські країни прийнято зараховувати до країн з неорганічною модернізацією. Зміни у них обумовлені переважно зовнішніми, а не внутрішніми факторами (передусім розвитком соціальної сфери), а зміни в економіці, культурі, політиці, соціальній сфері не відповідають одна одній. Транзит набуває специфічних рис залежно від конкретних обставин розвитку країни, в якій цей процес відбувається.

³² Романюк О.І. Зазнач. твір.

Деякі західні дослідники (Л. Армійо та Т. Бекстер) схильні вважати, що одночасні перетворення економічної та політичної сфери несумісні. Перш ніж розпочати процес демократизації, постсоціалістичним урядам слід зосередитися на проведенні економічних реформ або звернутися до утвердження демократії перед тим, як починати економічну реформу³³. Аналогічної думки дотримувався З. Бжезінський, вважаючи, що політична реформа первинна як основа для ефективної економічної реформи, а певний демократичний політичний консенсус і ефективний політичний процес є життєво важливими умовами для першої критичної фази змін у посткомуністичних країнах³⁴.

Загалом для посткомуністичних країн, які трансформуються, і у межах яких розглядаються політичні транзити пострадянських республік, виділяють такі характеристики та оцінки механізму функціонування політичної влади та її взаємодії із суспільством:

- стартова ситуація, яка впливає як з попередньої історії, так і з конкретних обставин виникнення даної політичної влади (економічна криза, збройний конфлікт, національний рух і т.д.);

- роль зовнішніх впливів, взаємодія геополітичних сил, ступінь інтегрованості економіки держави у світове господарство;

- склад політичної еліти, рівень її гомогенності і безпосередня соціальна опора;

- тип відносин еліти і мас (патерналізм, вертикальна мобільність, елементи самоврядування), що обумовлює можливості політичної мобілізації та залучення до процесу розвитку різних груп населення;

- основні структури та інститути влади, їхня здатність до встановлення зворотних зв'язків, включаючи взаємовідносини центральної та місцевої адміністрації;

- роль національного лідера та його найближчого оточення у виробленні та здійсненні ефективної економічної та соціальної стратегії;

- використання у процесі розвитку, політичної і соціальної мобілізації мас національних культурних традицій, без яких неможлива «ідеологія розвитку»;

- ступінь, характер та механізми досягнення консенсусу в суспільстві³⁵.

Х. Лінц та А. Степан вважають, що проблеми із запровадженням демократичного режиму пов'язані зі слабкістю держави: «Немає дер-

³³ Armijo L., Bierkster T. The Problems of Simultaneous Transitions // Economic Reform and Democracy / Ed. by L. Diamond and M. Plattner. – Baltimore, 1995. – P. 161–175.

³⁴ Brzezinski Z. The Grate Transformation // The National Interest. – 1993. – № 33. – P. 6.

³⁵ Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Хорос, Г. Мирский, К. Майданик и др. – М., 1996. – С.16–17.

жави, немає демократії»³⁶. У слабких державах істотним чином обмежено можливості держави із застосування силових методів примусу (*administrative capacity*), бо конкуренти держави порушують монополію держави на застосування легітимного насильства.

У проєкції на пострадянський простір загальна транзитологічна парадигма, на думку О. Фісуна, має ряд особливостей. Вони не дозволяють звести трансформаційні процеси, які тут відбуваються, до меж «третьої хвилі» демократизації. Серед таких особливостей дослідник називає такі:

– між пострадянським регіоном і Латинською Америкою та Південною Європою існують фундаментальні відмінності в економічному секторі. Якщо останні вже мали ринкову економіку ще до початку демократичних перетворень, то посткомуністичні країни одночасно з демократизацією мають впроваджувати новий тип економічних стосунків. Самі по собі умови ринкової економіки не лише слугують гарним ґрунтом для демократизації політичного режиму, але й безпосередньо провокують їх;

– демократичний перехід у пострадянських державах відбувається в якісно нових суспільно-економічних умовах: фазу індустріалізації вже завершено, старі промислові галузі економіки втратили своє провідне значення;

– більшість країн, що раніше входили до радянського блоку, не мають власної історії державного будівництва. Тому одна з базових умов демократизації у них відсутня – вони не мають консолідованої нації;

– базовою відмінністю є відсутність громадянського суспільства. Саме ця сила є рушійною у процесах демократизації. Її відсутність, навіть відсутність будь-яких традицій подібного характеру, ускладнюють, майже унеможливають, перехід до демократичного режиму;

– відмінні зовнішні умови. Політична модернізація пострадянських держав відбувалася на тлі драматичних змін в масштабі всієї світ-системи: розпад біполярної системи, глобалізаційні процеси та зростання міжнародної нестабільності здійснили антисистемний вплив на внутрішньодержавні трансформації цих країн;

– відмінне просторово-цивілізаційне становище пострадянських країн – більшість з них не належать ані до західноєвропейського макрорегіону, ані до Сходу, посідаючи транзитне становище.

³⁶ Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transitions and Consolidation: Southern Europe, South America and post-Communist Europe. – Baltimore, 1996. – P.8–28.

Все це, на думку О. Фісуна, дозволяє говорити про якісно новий напрям політико-режимних перетворень – «четверту хвилю демократизації», яка розгортається у пострадянському регіоні³⁷. Гіпотезу про те, що посткомуністичні трансформації являють собою нову хвилю політичних транзитів, було висунуто Л. Вайтхедом³⁸, підтримано А. Брауном³⁹, Т. Карлом та Ф. Шміттером⁴⁰.

Найсуттєвіші фактори формування специфічних моделей політичної модернізації у посткомуністичних країнах ЦСЄ, СНД, Балтії такі:

По-перше, із середини 40-х до кінця 80-х рр. ХХ ст. розвиток країн цих регіонів детермінувався суперництвом двох систем – соціалістичної та капіталістичної. Боротьба систем сприяла тому, що соціалістичні країни досягли вагомих результатів у рівні розвитку економіки, науки. Проте елементи тоталітаризму, які у різній мірі викоринилися у цих державах, стримували розвиток інститутів громадянського суспільства.

По-друге, внаслідок нерозвиненості інститутів громадянського суспільства модернізаційний процес здійснюється за безпосередньої гегемонії політичної еліти, яка стає його головною рушійною силою.

По-третє, значний вплив на перебіг модернізаційних перетворень має той факт, що реформи відбуваються паралельно з утвердженням державної незалежності. Враховуючи, що в колишньому СРСР та у решті країн соціалістичної співдружності існував високий рівень інтегрованості суб'єктів системи в економіку системи загалом, це спричиняє додаткові економічні труднощі, пов'язані з розривом економічних зв'язків, втратою ринків збуту і джерел сировини. Модернізація підприємств і перепрофілювання виробництва за рахунок внутрішніх резервів ускладнюється через відносно високий рівень технологічного розвитку кожної з країн.

По-четверте, розпад СРСР і утворення на його теренах нових незалежних держав призвели до загострення національного питання у більшості з них. Наявність міжнаціональних конфліктів відволікало політичні еліти від вирішення безпосередніх завдань модернізації, вимагаючи надзвичайних зусиль у досягненні стабільності суспільного розвитку.

По-п'яте, з розпадом СРСР на Європейському континенті утворився своєрідний вакуум сили, спричинений крахом біполярного світу.

³⁷ Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – С.134–137.

³⁸ Whitehead L. Three International Dimensions of Democratization // The International Dimensions of Democratization: Europe and the Americas / Ed. by L. Whitehead. – Oxford, 1999. – P. 3–25.

³⁹ Brawn A. Transnational Influences in the Transition from Communism // Kellogg Institute Working Papers Series. – 2000. – № 273. – P. 163–174.

⁴⁰ Карл Т., Шмиттер Ф. Указ. соч. – С. 6–27.

Держави ЦСЄ, СНД, Балтії зіткнулися з необхідністю вироблення нової геополітичної стратегії та нових концепцій національної безпеки. Зовнішньополітичні орієнтації політичних еліт кожної з країн, які модернізуються, з одного боку, та ставлення розвинутих країн Заходу до цих країн (проявлялося в економічній, фінансовій та політичній підтримці), з іншого, суттєво вплинули на визначення моделі суспільно-політичного розвитку, темпи економічних та соціальних перетворень, а також на їхні наслідки.

У посткомуністичних країнах трансформаційні перетворення спричинено як внутрішньополітичними, так і зовнішньополітичними процесами, що розгорталися протягом десятиліть. Крім того, вони мають як об'єктивну, так і суб'єктивну обумовленість. Разом з тим, перераховані фактори, що різною мірою позначилися на характері модернізації у країнах ЦСЄ, СНД, Балтії, потребують уточнення наведеної вище класифікації моделей трансформації.

В останні роки серед науковців поширився концепт «пострадянської держави». Г. Хейл, аналізуючи шлях, який пройшли пострадянські держави за двадцять п'ять років після розпаду СРСР, доходять висновку, що такі їхні характеристики, як неопатримоніалізм, корупція, непотизм, орієнтація на патрон-клієнтські відносини тощо, не є набором випадкових елементів суспільно-політичного життя. Їхня комбінація є достатньо стійкою, утворюючи певний еквілібріум помилкових установок, згідно з якими індивіди взаємодіють у політичній площині⁴¹.

Незважаючи на великі розбіжності між типами політичних режимів країн пострадянського простору, між типами їхніх економічних систем, пострадянський простір як певний політико-географічний регіон світу продовжує існувати. Головним доказом цього є однотипність внутрішньополітичних порядків, що має місце незалежно від якісних відмінностей політичних режимів. Навіть між середньоазійськими та східноєвропейськими державами чимало спільного, особливо, якщо аналізувати їх кризу призму політичної економії, а не політичної модернізації та транзитології. Після розпаду СРСР суттєво змінилися лише зовнішньополітичні вектори, та й ті – не всюди. Демонтаж «залізної завіси» та встановлення процедури вільних виборів не перетворили вчорашні радянські республіки на сучасні демократичні держави.

Усі пострадянські політичні режими підпадають під одну загальну категорію: неопатримоніальні режими. Важливою характеристикою їх є те, що вони не розвиваються, а дрейфують у невизначеному напрямку, слідом за інтересами олігархату. Політичні лідери, як пра-

⁴¹ Hale H. E. 25 Years After the USSR. – P. 24–35.

вило, не вибудовують певної схеми розвитку на майбутнє, не розпочинають докорінних серйозних реформ, а громадяни, у свою чергу, не чекають для себе ніяких позитивних змін (за винятком бурхливих спалахів суспільних очікувань у періоди «кольорових революцій», що згасають у рекордно короткі терміни). Таку характеристику пострадянських режимів запропонувала Г. Кліпкова⁴².

Термін «пострадянська держава» отримав широке застосування у перші ж роки після розпаду СРСР на окремі суверенні країни. Якщо в той час він лише вказував на групу держав, об'єднану спільним культурним, політичним, історичним та економічним спадком, то з часом пострадянська держава стала самостійним концептом. Він набув глибокого смислового навантаження, яке включає політико-режимні, економічні, міжнародно-політичні вектори, а також певний прогноз подальшого розвитку. Коли сьогодні цю групу держав називають пострадянськими, мова йде вже не про певний перехідний стан, а про відносно стійку інституціональну систему, яка сформувалася за останні двадцять п'ять років. У деяких випадках існують дестабілізуючі тенденції: сепаратизм, слабка законодавча база, звинувачення в авторитаризмі з боку світової спільноти, і взагалі деякі держави близькі до статусу «failed states», але час визнати, що йдеться не про перехідний етап, що держави відбулися, що їхні еліти сформувалися. Процес їхнього становлення завершено, вважає Г. Кліпкова. Відтак, термін «пострадянська держава» відображає не перехідний характер епохи, а у деякому сенсі стабільну систему, яка закріпилася у певному часі та просторі⁴³.

На думку Х. Лінца та А. Степана, специфіка пострадянських державних трансформацій у тому, що, на відміну від трансформацій у Латинській Америці, перед ними постала проблема не так державного будівництва, як роздержавлення, зняття навантаження з перевантаженого державного апарату, надмірно регламентованих суспільства й економіки. В основі пострадянської держави лежить її неопатримональна сутність, що полягає у формуванні класу рентоорієнтованих підприємців, у злитті влади і власності, у використанні у приватних інтересах функцій держави, у домінуванні патронажно-клієнтарних мереж у структуруванні політичного ринку⁴⁴.

Більшість пострадянських студій, як вітчизняних, так і зарубіжних, концентрували увагу на політичних та економічних реформах, а не на процесах розбудови та перебудови держави як складної інсти-

⁴² Кліпкова Г. О. Дієспроможність державних інститутів: пострадянський аспект: автореф. дис. ...канд. політ. наук: 23.00.02. – Харків, 2016. – 18 с.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Linz J., Stepan A. Op. cit. – P.8–28.

туційної системи⁴⁵. Участь держави стає життєво необхідною для всього суспільства, що було доведено К. Полані⁴⁶. Як вважає В. Гельман, для Російської Федерації та подібних їй інших посткомуністичних країн нереальними можна визнати як сценарії повернення до авторитарного політичного режиму, що існував в СРСР до перебудови, так і встановлення у більш-менш близькому майбутньому ліберально-демократичного режиму західного типу⁴⁷. Теоретики держави схильні до ігнорування драматичних перетворень, що їх зазнає посткомуністична держава, і викликів, які вони ставлять перед існуючою теорією держави. Але існує багато прямих зв'язків між процесами державотворення та змінами у політичній, економічній і громадянській площинах⁴⁸.

Вітчизняні дослідження «третьої хвилі» демократизації і пострадянського геополітичного простору включають у себе і теоретичні (С. Вонсович⁴⁹, О. Марчак⁵⁰, О. Романюк⁵¹, О. Рудік⁵², М. Шаповаленко⁵³, Г. Шипунов⁵⁴,) і прикладні дослідження (Г. Зеленько⁵⁵, А. Мілюкова⁵⁶).

Загалом зростання кількості країн, які проголосили демократичний вектор розвитку, значно розширило поле їхнього вивчення, водночас, поставивши під сумнів низку принципів висновків і методологічних підходів. Аналіз трансформацій у посткомуністичних суспільствах на території колишнього Радянського Союзу змінює існуючі уявлення про демократичний транзит. Деякі західні науковці пропонували вивчати «генеруючі гіпотези», а також розглядати переходи у певних країнах як випадки, що відхиляються від нормативних моделей, проте це не принесло істотних успіхів у вивченні демократичних трансформацій.

⁴⁵ Вайнштейн Г. Указ. соч. – № 9. – С. 144–154.

⁴⁶ Поланьї К. Указ. соч.

⁴⁷ Гельман В. Политические основания «недостойного правления» в постсоветской Евразии: наброски к исследовательской повестке дня: Препринт М-49/16 – СПб., 2016. – 34 с.

⁴⁸ Gryzmala-Busse A., Jones L. P. Reconceptualizing the State: Lessons from Post-Communism // *Politics & Society*. – 2002. – Vol. 30. – № 4. – P.529–554.

⁴⁹ Вонсович С. Г. Політична транзитологія: історія, методологія: монографія. – Кам'янець-Подільський, 2013. – 383 с.

⁵⁰ Марчак О. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічний і прикладні аспекти: автореф. дис. ...канд. політ. наук: 23.00.02. – Одеса, 2007. – 17 с.

⁵¹ Романюк О. І. Знач. твір.

⁵² Рудік О. М. Процес демократизації «третьої хвилі» та особливості його розвитку у посткомуністичних країнах... автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02. – О., 2003. – 16 с.

⁵³ Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции. – Х., 2007. – 340 с.

⁵⁴ Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу сучасного авторитаризму (на прикладі Росії та Білорусі): автореф. дис. ...канд. політ. наук: 23.00.02. – Львів, 2007. – 20 с.

⁵⁵ Зеленько Г. І. «Навздогін амодернізація»: досвід Польщі та України. – К., 2003. – 215 с.

⁵⁶ Мілюкова А. О. Політико-інституційні трансформації в перехідних суспільствах: закономірності та український досвід: автореф. дис. ...канд. політ. наук: 23.00.02. – Одеса, 2014. – 20 с.

Серед пострадянських країн (за винятком держав Балтії) жодна не лише не набула, а й навіть не наблизилася до якості консолідованої демократії. Тільки Україна і Грузія вважаються електоральними демократіями. Політичні режими цих двох країн визначаються як «перехідні врядування», «гібридні режими» («Nation in Transit») або як неконсолідовані демократії («Freedom in the World»). В інших десяти пострадянських країнах функціонують авторитарні режими, у восьми з них вони консолідувалися.

О. Романюк на підставі проведеного дослідження посткомуністичних транзитів сформулював умови, за яких демократичний транзит на пострадянському просторі може бути успішним:

по-перше, загальновизнані стандарти демократичного врядування мають втілюватися у політичну практику нових демократій мірою виникнення необхідних для цього соціальних передумов;

по-друге, транзитивні демократії повинні бути обороноздатними, тобто вони повинні мати здатність убезпечувати себе від тих загроз сходу з демократичної колії, які потенційно несе у собі трансформаційний процес. Реальні загрози демократії є різними у різних посткомуністичних суспільствах, бо істотно різняться чинники розвитку трансформаційних процесів. В одних країнах таку загрозу створює колишня компартійна номенклатура, яка, бажаючи перетворитися з політично правлячої групи на економічно панівний клас суспільства, прагне забезпечити для цього відповідні політичні умови. В інших загроза виходить від радикальних націоналістів, які прагнуть встановити етнократичний режим. У третіх – від етнічних та релігійних меншин, які, не бажаючи інтегруватися з титульним етносом у єдину соціально-політичну спільноту, вдаються до сепаратистських дій. У четвертих – від певних держав, які висувають територіальні претензії до своїх сусідів або намагаються силоміць залучити їх до свого геополітичного поля⁵⁷.

Серед вітчизняних досліджень багато праць присвячено аналізу політичних трансформацій в окремих країнах. На порівняльному аналізі побудовано монографію Ф. Рудича, в якій простежено трансформацію політичних структур у країнах СНД і Балтії, ЦСЄ⁵⁸. Р. Джангужин дослідив трансформаційні процеси у державах Центральної Азії. Цей регіон розглянуто як цілісний геополітичний суб'єкт соціально-економічних, політичних і міжнародних відносин у зв'язку з тим, що вирішення завдань системних трансформацій кожної з країн відбу-

⁵⁷ Див.: Романюк О. І. Знач. твір.

⁵⁸ Рудич Ф. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы: монография. – К., 2009. – 303 с.

вається тут за майже однаковим сценарієм⁵⁹. Т. Ляшенко досліджувала трансформації політичних систем країн Центральної Азії, зокрема, Казахстану, Киргизстану, Узбекистану, Таджикистану, Туркменістану у пострадянський період. Вона проаналізувала особливості політичної традиції кожної держави, показано спільні та специфічні риси⁶⁰. Т. Сириця зверталася до проблем взаємозв'язку політики та економіки в умовах постсоціалістичних трансформацій, здійснивши порівняльне дослідження як структурних, так і процедурних чинників постсоціалістичних змін різних країн⁶¹.

Політична історія країн пострадянського простору дає дедалі більше підстав для формування особливої «посткомуністичної моделі» політичного транзиту та для виокремлення в її рамках концепту так званої «пострадянської держави», яка дедалі більше демонструє власну специфіку і логіку перебігу соціально-політичних процесів.

⁵⁹ Джангужин Р. Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений: монография. – К., 2005. – 580 с.

⁶⁰ Ляшенко Т. М. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти: монографія. – К., 2011. – 287 с.

⁶¹ Сириця Т. Ф. Особливості взаємозв'язку політики та економіки в умовах постсоціалістичних трансформацій: дис. канд. політ. наук: 23.00.02. – К., 2006. – 208 с.